

ПІДЛЯШША-БЕРЕСТЕЙЩИНА-ВОЛИНСЬКЕ ПОЛІССЯ:
СПІЛЬНА МОВНА ТЕРИТОРІЯ ТРЬОХ КРАЇН
(на матеріалі назв комах)

Людмила Чирук

Волинський національний університет імені Лесі Українки (Україна)

Streszczenie. W artykule poddano analizie nazwy owadów oraz związane z nimi wierzenia, które zapisane zostały na terenie Polesia Wołyńskiego, Podlasia oraz w obwodzie brzeskim. Przeprowadzono próbę porównania jednej grupy leksykalnej sąsiadujących ze sobą gwar i na podstawie uzyskanych danych określono cechy wspólne i różne. Materiał badawczy pochodzi z 9 miejscowości, których gwary należą do gwar zachodniopolskich.

Słowa kluczowe: nazwy owadów, gwary Polesia Zachodniego

На долю прикордонних населених пунктів завжди припадає найбільше випробувань. Часто вони змушені змінювати державну приналежність у результаті певних політичних процесів, проте змусити корінних жителів змінити рідну мову буває вкрай важко. Ось чому самоідентичність населення варто визначати в першу чергу за мовою.

Територію Підляшшя спіткала схожа доля. Корінне населення цього краю від р. Нарев на півночі аж до околиць Влодави та Парчева на півдні широкою смугою на захід від державного польсько-українського кордону розмовляє або розмовляло говірками, що належать до північно-українського діалекту¹. Додамо, що ці говірки межують із волинсько-поліськими та берестейськими, утворюючи єдиний, хоч і не завжди однорідний мовний ареал. Велику роль відіграло в цьому спільне історичне минуле, коли території, що належать зараз трьом країнам, були об'єднані однією державою².

Найчастіше мову і її діалекти досліджують за окремими мовними рівнями (фонетичним, морфологічним, синтаксичним тощо). У статті проведено спробу порівняти одну лексичну групу суміжних говірок (назви комах) і на основі тільки цих даних визначити їх спільні та відмінні риси. Під час роботи було досліджено декілька підляських (н.пп. Вирикi Воля, Довгоброди і Янівка Люблінського воєводства Республіки Польща), волинсько-поліських (н.пп. Підманево, Пулемець, Пульмо, Хрипськ Шаць-

¹ М. Лесів, *Українські говірки у Польщі*, Варшава 1997, с. 496.

² Детальніше про це див.: Г. Аркушин, *Межі західнополіського діалекту*, [w:] *Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіський діалект у загальноукраїнському і всеслов'янському контекстах*, Вип.4, Луцьк 2007, с. 11–17.

кого району Волинської області України), а також берестейських (Ляплівка і Страдиці Брестського району Брестської області Республіки Білорусь) говірок (див. список умовних скорочень). Виявилося, що назви комах у них мають багато спільних рис. Побутують також схожі повір'я та прикмети, що стосуються цих істот.

Українська літературна назва	Українська волинсько-поліська назва	Підляська назва	Берестейська назва
Комахи (загальна назва)	жук'і (Пц, Хр), жук'е (Пм і П)	жук'і (ВВ, Дб), храбушк'і, робак'е (Ян)	жук'і (Ст, Лп)

Остання підляська назва утворена під впливом польської мови, але закінчення зближує її із західнополіським варіантом.

Сонечко семикрапкове	бедрик (Пц) (фонетичний варіант петрик (Хр)), зозул'ка (П, Пм)	бедронка (Ян), б'едронка (ВВ), бедричко (Дб)	бóжа корóвка (Лп), бóжайа ко'рóвка (Ст)
----------------------	---	--	--

Найчастіше за цією комахою визначають погоду. Існує ряд примовок, які використовують для цього: / чи бóде погóда / чи нипогóда / йак литійш / то погóда / а ни литійш / то нигóда // (Ян); / бёрдочку / бёрдочку / дошч чи погóда / йак погóда / то ле'тій / а йак дошч / то сиді // (Дб). Пор. із волинсько-поліськими: / н'ітрó / н'ітрó / колé бóде тилó / чи пен' / чи кулóда / чи зáвтра пугóда? // (Хрипськ Шц В); / бедрик / бедрик / скажі мин'і / чи пен' чи кулóда / чи зáвтра бóде пугóда / йак бóде пугóда / то йа тибé пúшчу / а йак бóде дошчик / то йа тибé забій // (Пулемець Шц В).

Бджола	пчолá (П, Хр), бджолá (Пм, Пц)	пчолá (Ян), пчолá (ВВ, Дб)	пчо'лá (Лп, Ст)
Рій бджіл	рий (усі н.пп)	рий (Ян), стадо (ВВ)	рий (Лп, Ст)
Вулик	вúлий (Пц, Хр), вúлик (Пм)	у'л'уй (ВВ), ул' / гул' (Ян)	у'лий (Лп), вúл'н'ік (Ст)
Пасіка	пáс'іка (Пц, Хр), пáсика (Пм)	пáсика (Ян), пáс'ека (ВВ)	пáс'іка (Лп, Ст)
Метелик	мит'іл' (Пм), пирип'ілка (Пц, Хр)	мотіл' (Ян), мотілик (Дб), мóтил', мотил'óк (ВВ)	мотіл'ка (Ст), парап'ілка (Лп)
Нічний метелик	нічка (Пм, Пц, Хр)	нічка (Дб), т'ма (Ян)	
Гусінь	гúс'ін'іца (Пц) / гúсин'іца (Хр), гусéла (Пм)	гúсин' (Ян), гон'сен'іца (ВВ), джоўн'іца (Дб)	гúс'ін'іца (Ст), чирв'ák (Лп)
Мурахи	мúрах'і (П, Пм, Пц,	мурáх'і (Ян, Дб),	мурáх'і (Лп, Ст),

	Хр)	мура́хи (ВВ)	мурах'і (Ст)
Мурашник	мурашнѣк (П, Пм, Пц) / мурашніѣк (Хр)	мурашнѣк (Ян), муравнік (ВВ), ко́п'ец (Дб)	мурашнѣк (Лп), муравніѣк (Ст)

За допомогою мурах лікують ревматизм, лихоманку тощо. Окрім поширеного рецепту мурашиного спирту, побутує повір'я про так зване мурашине масло: / в їх / в тим мурашнікові / розгриба́ють і шука́ють зме́сне / ота́к йак йайі́чко / тї́ко ни в'і́лєк'е / малє́син'к'е / отє́ ма́сло / ка́жут л'і́чєбне / нати́ратис'а / йак шос' болѣ́т' // (Пм); / там так'і́ ѳе / випуска́ють' / йак то в нас ка́жут' / ма́сличко // то ка́жут' / йак но́г'і́ бол'є́т' / то йї́м ма́зати // (Хр). В етимологічному словнику “Славянские древности” знаходимо таке пояснення: „На Україні та в Білорусі лікуються мурашиним маслом. Вважається, що мурахи „б’ють масло” на Івана Купала або в ніч на 1 серпня, коли воно виходить на поверхню мурашника у вигляді грудки, а зі сходом сонця розтає. Цим маслом мастьють волосся, щоб воно краще росло (волин.), натирають хворі руки й ноги (рівн.), лікують ломоту та інші хвороби і навіть вірять, що воно приносить щастя (вітеб.)”³. Непослідовно у говірках використовують заборону руйнувати мурашник: / мурашніку́ ни мо́жна розк'і́дати // (Лп); / ни мо́жна / бо мура́хи б'є́ру́т за л'є́к [за ліки – Л.Ч.] // (ВВ). У ряді населених пунктів такої заборони немає (Ст, Хр тощо).

Коник польовий	ко́ник (Пм, Хр), скаку́н (Пц)	ко́н'ік по́л'ний (ВВ), ко́н'ік (Дб), скаку́нч (Ян)	ко́ник (Ст), скаку́н (Лп),
Цвіркун	ц'в'ірко'ту́н (Хр) / цвирко'ту́н (Пм), цв'ірко́к (Пц)	свѣ́рич (Ян), св'є́ричик (ВВ, Дб)	с'в'іркун (Лп), свирсту́н (Ст)

У деяких населених пунктах трапляються випадки сплутування назв цих двох комах. Так, назву *свирсту́н* (Ст) співвідносять і з коником, і з цвіркуном, а назва *ко́ник* (Пц) позначає бабку.

Хрущ травневий	жук (Пц, Хр), хрушч (П, Пм)	жук (ВВ), х́рабушч (Дб), х́рабушч (Ян)	хрушч (Лп, Ст)
Личинка хруща (борозняк)	чирва́к (Хр), пендра́к (Пм)	ро'ба́к (Дб), роба́к (Ян), п'індра́к (ВВ),	чирв'є́к б'ілий (Лп), пендра́к (Ст)
Оса	вуса́ (Хр), о'са́ (Пм, Пц)	госа́ (Ян) о́са (ВВ, Дб)	го'са́ (Лп), о'са́ (Ст)
Джміль	чм'і́л' (Хр),	чм'і́л' (у всіх н.пп.)	чм'і́л' (Лп, Ст),

³ Славянские древности. Этнолингвистический словарь, В 5-ти томах, т. III, Москва 2004, с. 646–648.

	джм'іл' (Пм, Пц)		имел' (Ст)
Шершень	шєришин' (Хр), гершун' (Пм), жєркут (Пц)	шєришин' (у всіх н.пп)	шєришин' (Лп, Ст)
Світлячок	св'ітл'ачок (П, Пм), жук (Пц), чирйачок (Хр)	св'ітлик (Ян)	жук (Лп)
Комар	ко'мар (Пм), кумар (Пц, Хр)	комар (ВВ, Дб) кумар (Ян)	ко'мар (Лп, Ст)

Спостерігаючи за поведінкою комарів, визначали погоду. Але у повір'ях немає однозначності: / *йакио́ стовпá кумарі́ бйут'* / *мн'іго йє* / *то на дошч* // (Пц); / *йак кумар'і тнут'* / *в клубок зб'іра́йуц':а* / *кусáйут* / *то мýсит'* *бўти дошч* // (ВВ). Є протилежні тлумачення: / *стўпки бйут'* *ко'марі́* / *то кáжут'* / *вже бўде по'гóда* // (Ст); / *виснóйу* / *йак зи'мно* / *а вже дивєс'а* *ко'мар'і по'йáвл'ац':а* / *і вже лéтайут'* / *лéтайут'* / *от кулó тéбе лéтайут'* / *то кáжут'* / *о* / *вже ко'мар'і стўпки бйут'* / *вже чўти* / *чўйут'* *типлó* / *вже бўде виснá* / *бўде типлó* // (Лп).

Блощиця	плўска (П, Пц, Хр), плўса (Пм)	плўска (Дб), плўска (ВВ)	плўска (Лп, Ст)
Воша людська	вош (Пц), вóша (П, Пм, Хр)	вош (у всіх н.пп)	вош (Лп, Ст)

У всіх населених пунктах сон про вошей віщує прибуток, гроші, багатство.

Павук	павўк (у всіх н.пп.)	павўк (Ян) пáйонк (ВВ, Дб)	павўк (Лп, Ст)
Павутина	павутін':е (Пм) / павутén':е (Пц), павутá (Пц, Хр)	павутén':е (Ян) пáйончíна (ВВ, Дб)	павутá (Лп, Ст)

У словнику „Славянские древности” зазначено: „Домінуючою є оцінка павука як тварини поганої, нечистої, яку слід знищувати. В легендах павук є противником Божої Матері: павук у повітрі облутав її своєю павутиною, вкусив у груди, розтріпав плаття або задумав прясти тонше, ніж вона. В іншій легенді в павука Бог перетворив ткача, який вирішив затягнути своїм полотном увесь світ”⁴. Зважаючи на повір'я, зафіксовані в досліджених говірках, не можемо погодитися, що така негативна характеристика є домінуючою. У більшості населених пунктів існує заборона вбивати павука. Поширеною є легенда про те, що він врятував Божу Матір з маленьким Ісусом: / *йак Мát'ір Бóжа втиkáла до йег'íпта* / *то втиклá в пиичéру і павўк вéйшов і снувáв свойé павутén':е* // *і одén*

⁴ Там же, с. 646.

ка́же / пиришукáймо там / а друг'їй ка́же / на́шо / там диве́с' павуте́н':е // (Ян); */ пайо́нк'ів у нас ни бйут / бо в'ін запл'ів д'іру́ пéред Ісу́сом //* (ВВ). Є й інші причини, чому павуків не можна вбивати: */ паву́к св'іт заснува́в /* (П, Пм, Пц, Хр); */ ка́жут' / шо ма́ти вмере / чи ба́т'ко //* (Ст). В деяких населених пунктах такої заборони немає. Кажуть навіть, що */ павука́ забей / со́рок грих'ів одийшло //* (Лп). З павуком пов'язано багато прикмет, також часто неоднозначних. Коли павук спускається зі стіни або з голови, то вважають, що *б'уде з'в'єс'т'їе* (П, Пм, Пц). І якщо в назвах немає різниці, якого він кольору чи розміру, то в повір'ях цей фактор часто відіграє вирішальну роль: */ йак чо́рний опу́скайіц':а / то зла новіна́ / а йак йа́сний / то до́бра //* (Дб); */ йак чо́рний / то сму́ток / а йак жо́втин'к'їй / то йак'єс' ізв'єс'т'їе //* (Хр Шц В); */ йак йа́сний пайо́нк спускайіц':а / то нові́на до́бра / а йак чо́рний / то б'і́да / смерт' //* (ВВ); */ йак спускайіц':а паву́к / то нові́на / йак догорé / то до́бра / а наза́д / то погáна //* (Ян).

Міль	<i>м'іл'</i> (Пц, Хр), <i>мол'</i> (Пм)	<i>м'іл'</i> (Дб), <i>мол'є</i> (ВВ), <i>мол'</i> (Ян)	<i>мол'</i> (Лп, Ст)
------	--	--	----------------------

Зазвичай міль виводили за допомогою тютюну або просмолених трісок: */ луче́ну тре́ба кла́сти / воне́ запа́ху бойа́ц':а //* (Ян); */ ско́нк'ї [лучину – Л.Ч.] з хвóйних дере́в паліти //* (Дб); */ скало́к смул'ні́х наруба́ти і нак'є́дати до йїх // найлу́ч:е то сосно́ве де́риво //* (ВВ); */ кла́ли см'іл'ну́йу лучи́ну //* (Лп); */ луче́ну таку́ смул'ну́йу кла́ли / тит'у́н кла́ли //* (Хр); */ то табáк кладу́т' / то поли́н' кладу́т' //* (Пм).

Тарган	<i>тарака́н</i> (Пм, Пц), <i>прус</i> (Пм, Хр)	<i>тарака́н</i> (ВВ), <i>тара́н</i> (Дб), <i>кара́рук</i> (Ян)	<i>тарака́н</i> (Лп), <i>прус</i> (Лп, Ст)
--------	---	--	---

Цікаво, що в одному населеному пункті навіть радіють, якщо в хаті з'являються таргани: */ йакио́ в ха́ти йе кара́рук'ї / то ха́та ни згорéт' //* *колéс' тїл'ко в нас бу́ле //* *і в войну́ почт'ї все по'го'р'їло / а на́ша ха́та вста́лас'а //* (Ян).

Довгоносик коморний	<i>довгонóсик</i> (Пц) / <i>довгонóс'їк</i> (Хр), <i>жук</i> (Пм)	<i>вовк</i> (у всіх н.пп), <i>волк</i> (ВВ), <i>жук</i> (Дб, Ян)	<i>вовк, вовча́к</i> (Ст), <i>довгонóс'їк</i> (Лп)
------------------------	---	--	---

Овід	<i>вад</i> (Хр) / <i>в:ад</i> (Пц), <i>вовад</i> (Пм)	<i>ова́д</i> (Ян)	<i>ова́д</i> (Ст), <i>го́вад</i> (Лп, Ст)
------	--	-------------------	--

Сліпак	<i>слипáк</i> (у всіх н.пп)	<i>бóнк'і</i> (мн.) (ВВ)	<i>слипáк</i> (Лп, Ст)
Кліщ	<i>кл'ишч</i> (у всіх н.пп)	<i>кл'ишч</i> (Дб), <i>клишч</i> (Ян) <i>кл'áшч</i> (ВВ)	<i>кл'ишч</i> (Лп, Ст), <i>кл'ешч</i> (Ст)
Вовчок	<i>п'ідйїд'</i> (Хр) / <i>п'ідйїд</i> (Пм, Пц)	<i>п'ідйїд'</i> (Дб), <i>п'ідрозден'</i> (Ян), <i>рубáк</i> (ВВ),	<i>п'ідйїд'</i> (Лп), <i>п'ідйїден'</i> (Ст)
Колорадський жук	<i>жук</i> (у всіх н.пп.), <i>ко'лурáд</i> (Пм)	<i>итонг</i> (Ян), <i>стóнка</i> (ВВ, Дб)	<i>жук</i> (Лп, Ст)

В останньому випадку на території Підляшшя функціонують цілком самобутні лексеми, відмінні від західнополіських й утворені під впливом польської мови. Це явище пояснюємо тим, що колорадський жук – “найновіша” комаха, тому для її називання використовують не давні слова, а новоутворені терміни.

Бачимо, що більшість назв (*жук'і*, *свершч*, *мотїл'*, *нічка*, *гусин'*, *мурах'і*, *мурашнєк*, *чм'іл'*, *шєршин'*, *кóник*, *скаку́н*, *хрушч*, *комáр*, *блòхá*, *плýска*, *мол'*, *паву́к*, *мýха*, *таракáн*, *вовк*, *вош*, *кл'ишч*, *слипáк*, *п'ідйїд'* та інші, особливо поява протетичного приголосного, характерного для українських говорів: *зосá*) свідчить про те, що досліджувані, як підляські, так і берестейські, говірки зберігають свою самобутність як українські. Однак протетичний приголосний зафіксований непослідовно, пор.: *гул'* (Ян), *вўл'н'ік* (Ст) / *ўл'уй* (ВВ), *ул'* (Ян), *ўлий* (Лп); *гóвад* (Лп, Ст) / *овáд* (Ян); *зo'cá* (Лп) / *o'cá* (Ст).

Відмінності спостерігаємо на рівні наголошування, де відбитий вплив сталого польського наголосу: *хрáбушч*, *мóтил'*, *óса*, *кўмар*, *пáйонк* та ін. Іноді яскраво виявлені особливості польського словотвору: *бедрóнка*, *кóн'ік пóл'ний*, *гон'сен'їца*, *пáйонк*, *пайончїна* тощо. Є деякі випадки, коли польський аналог повністю витісняє український відповідник: *їцáджоўн'*, *робáк*, *кóп'ець*, *карару́к*, *п'індрáк*, *итонг*, *стóнка* і проникає в говірку українського населеного пункту, напр. *пендрáк* (Пм). На території Берестейщини певний вплив має російська мова: *бóжайа ко'рóвка*, *гус'ін'їца*, *шмел'*, *кл'ешч* (Ст).

Отже, на рівні окремого шару лексики (назв комах) бачимо, що більшу частину берестейських та підляських говірок становлять слова, які належать до волинсько-поліського говору, тобто цей ареал залишається україномовним і становить разом із волинсько-поліським західнополіський діалект. Помітний вплив на території Підляшшя має, однак, польська мова, яка не тільки впливає на наголошування української назви, а інколи повністю її витісняє. На Берестейщині вплив офіційної мови менш помітний.

Список умовних скорочень

- ВВ – с. Вирикi Воля Люблінського воєводства Республіки Польща;
Дб – с. Довгоброди Люблінського воєводства Республіки Польща;
Лп – с. Ляпльовка Брестського району Брестської області Респ.
Білорусь;
П – с. Пульмо Шацького району Волинської області України;
Пм – с. Підманево Шацького району Волинської області України;
Пц – с. Пулемець Шацького району Волинської області України;
Ст – с. Страдичі Брестського району Брестської області Респ.
Білорусь;
Хр – с. Хрипськ Шацького району Волинської області України;
Ян – с. Янівка Люблінського воєводства Республіки Польща.

PIDLYASHSHYA-BERESTEYSHCHYNA-VOLYN POLISSYA:
GENERAL LINGUISTIC TERRITORY OF THREE COUNTRIES
(ON THE MATERIAL OF THE NAMES OF INSECTS)

Summary. The article analyses the names of insects and popular belief, related to them, which are fixed on the territory of Volyn Polissya, Pidlyashshya and Beresteyschyna. An attempt to compare one group of related dialects lexical and only on the basis of these data to determine their common features. The basis is dialect nine settlements. It is fixed, that the manners of speaking of these territories belong to dialects of Western Polissya.

Key words: the names of insects, the dialects of Western Polissya